ОСТАННЯ АТАКА

I

Ішли похиливши голови. Вперті, грізні, мовчазні. їх каски були тяжкі і тверді, їх крок, відбиваний цвяхованими чобітьми, — гострий і рівний. Це була піхота, що йшла в атаку.

Молоді поручники Отто фон Гаґенав і ФранцОстероде вертались з дозору і чекали, поки не перейде залізна фалянґа.

— Багато з тих людей у касках не побачать своєї батьківщини, — промовив Гаґенав, клепаючи коня по пружкім карку.

— Чорт побери! — вигукнув Остероде. — Гра варта свічки. Ці люди пишуть своїми багнетами історію. Вони — співтворці великої епопеї...

Гаґенав сумно посміхнувся. Цей бліденький хлопчина ставав усе більше мелянхолійний.

— Ні, Франце, — сказав він, — це завелика гра! Це гра зі смертю. Тисячі людей ідуть на вірну загибіль.

Остероде перервав його.

— Отто! Я не пізнаю тебе. Невже ж ти не розумієш, що саме в тому краса — дати забити себе для справи, до якої не прив'язуєш жодної особистої ваги. Для мене ясно — теперішнім треба жертвувати для майбутнього.

Останні кольони пройшли і зникли в мороці. Там рвалися шрапнелі і звідти глухими перекатами доходила канонада. Там ішов бій.

Вершники рушили вільною дорогою, простуючи до села, де стояв їх відділ.

— Яке це все звіряче та нелюдське. За цей час я забув, що був колись в університеті і читав Канта.

Остероде коротко засміявся.

— Що нам Кант! — скрикнув він. — Що нам усі поштиві дідугани, які базікали про права людини та про інші нісенітниці, коли нашим єдиним правом — сила, коли ми — воля нації, яка живе і творить! Пам'ятаєш старого Ніцше: "Жага могутности — це жага життя"!

Знову замовчали і знову Гаґенав почав перший:

— Франце! Те, що ти говориш, — це все кондотієрство, а сьогодні ж двадцятий вік... А зрештою, — Гагенав зітхнув, — може... може і так треба... Я такий утомлений, Франце...

їхали мовчки. Остероде закурив цигарку.

І справді, Гаґенав був утомлений. Колись війна здавалася йому музикою, вічним святом, де при реві гармат і зові сурм так легко й непомітно вмиралося. Зрештою, тоді він про смерть не думав зовсім — це було так ясно й певно: вернутись додому героєм або в'їхати переможцем у чужу столицю, де ворожі прапори і жінки хилились би перед ним. Але це були мрії молодого корпорантського фухса1 з тих, що навіть ще не билися на рапірах і тільки послуговували за столом на штіфтунґсфестах*. Це були дитячі фантазії, юнацька буйність. Тому, коли його покликано до армії, він, незважаючи на прохання батьків, перевівся з запілля в бойові частини. І не минули три місяці служби, як він був уже в найкращому відділі, авангарді армії: Гусарах Смерти.

Озвалися в аристократичній крові століття. Молодим корпорантом заволодів дух предків, що йшли з Фридрихом Барбаросою на Єрусалим. Спалахнула стара, палка кров хрестоносців.

Але це було колись...

* Корпорантський фукс (нім.) — студент першого курсу, що ж членом студентської корпорації.

* Штіфтунґсфест (нім.) — університетське свято.

* Цвібак (нім.) — сухар

II

Поручники під'їхали до кватири. Остероде пішов здавати рапорт. Вояки гомоніли при кухні, пили каву і заїдалися цвібаками* їх не переймав зовсім ані гук гармат, ані близький фронт. Вони жартували, немов у себе вдома при пиві. Тепер їх головна увага була звернена на Івгу — молоду тутешню дівчину, єдину жінку, що була в порожньому волинському селі, де невпинні бої залишили тільки три хати. Вона приходила щодня за зупою, яку вояки залюбки їй давали. Але ніхто не важився сказати їй щось поганого. Мала вона якийсь дивний, такий неподібний до прифронтових дівчат вигляд, і хоч очі її були живі, бедра стрункі, а кров кипуча, нікому не приходило на думку її зачіпити. О, хай би спробував хтось це зробити! За нею вступилися б усі, бо всі любили Івгу, якої ім'я так легко вимовлялося та було, як вона, — легке, запашне й молоде: "Івга"!

— Івго, ми вже йдемо геть! — говорив молоденький гусар, смішно якось перекладаючи це на миги. Але вона зрозуміла його. Заслонила рукою очі, мовби з жалю, і похитала головою.

Потім показала на горщик. "Хто їй даватиме обід"?

Вояк з ряботинням на обличі, білявий берлінець, прискочив до неї:

— Івго, кого більше любиш, мене чи зупу? — Івга показала на зупу. Всі зареготалися. Білявий, ніби зі злістю, вилаявся.

Дівчина довго щось думала, а потім враз почала говорити. Показувала на схід, де йшли бої, з жахом хитала головою.

— Вона хоче сказати, щоб ми кинули зброю і йшли додому! — засміявся один вояк. І крикнув, звертаючися до Івги:

— Не можна, Івго! Ми мусимо перше добре накласти русам. Це чув Гагенав, що саме виходив з кватири коменданта.

— Прокляті раби, — подумав він. — Нащадки прусацьких кріпаків. Гагенав повернувся і пішов геть. Він був дивно схвильований. Ко-

мандант відмовив йому відпустки. Гагенав ішов і думав:

"Ординарний різник, — говорив він до себе (до війни комендант дійсно був власником різні в Ганновері). — Йому, розуміється, вистачають рапорти та нічні тривоги. Йому більше нічого не треба. Це його фельдфебельська стихія. Але мені вже обридло все це, мені треба відпочити. Відпочити від гуку, свисту куль, цілої сірої, вошивої буденщини. Почути, хоч раз, легку музку, поговорити в цукорні з якою-небудь миленькою бльондиною, побувати хоч на одній пре-мієрі в театрі, себто стати людиною, людиною, а не машиною та гарматним м'ясом".

Гагенав сів на бруствері старого окопу. Тут ще позавчора був фронт. Стояв і думав далі:

—Хіба я не зложив себе цілого в жертву батьківщині? Хіба ухилився від військової служби? Хіба не дістав залізного хреста за перехід Бзури?

А тисячі випадків, де наражав своє життя!.. Для кого це все? Адже ж не для своєї примхи, а для цієї ж батьківщини, для війни..."

Гагенав криво посміхнувся.

"Війна! Це безцільна, брутальна різня людей з волі кайзера і союзних держав. Кому це потрібне? Та хіба сам кайзер і союзники знають, навіщо ця війна? Пригадав собі анекдоту з офіцирської канти-ни1: Старого Франца Иосифа повідомили, що Австрія розпочала війну.

— Schlägt ihn doch fest diesen verfluchten Preussen!2 — відповів він, живучи ще спогадами про 1866 рік..."

Гаґенав знову посміхнувся:

"1 через таких от йолопів він має страждати? Стояти по роз'їздах під дощем, по три дні не сходити з коня, в кращому випадку ночувати по брудних норах з проститутками і тягнути ром з Остероде?.. Безглуздя! Той пуцулуватий Остероде, який не міг в університеті зліпити двох слів про літературу, не прочитав за своє життя ніодної порядної книги — торочить йому про Ваґнера й цитує Ніцше... Дурень! — наголос вирвалося поручникові. — Він не розуміє Ніцше. Він викривлює його цілу науку про людську мораль. Власне, надлюдина й повинна бути вища своєю мораллю понад усе. Що для надлюдини ці всі бомби, етичні розмови про обов'язок, кайзера й батьківщину! Найвища мораль — це я. Жага могутности — це, власне, запанувати над усіма умовностями життя. Не прийняти оточення, не датися нікому зігнути, перемогти кожного, хто стає на дорозі, — це й є могутність, героїзм!

— Так! — вигукнув поручник Гаґенав і підвівся, осліплений та зворушений величчю свого духа.

І враз він кинув геть шаблю, зірвав з грудей хреста, жбурнув свою пікельгавбу3 й засміявся.

*Кантина (нім.) — їдальня, буфет.

*А щоб його гарно довбануло цього проклятого прусака! (нім.)
*Пікельгавба (нім.) — каска піхотинців німецької армії.

Вечірнє сонце грало на його обличчі, вітер розірвав його мягке золотаве волосся, ціла його струнка постать витягнулася з почуттям своєї сили. Це була апотеоза його великого егоїзму, раптовне зрозуміння своєї сили та здатності йти проти всіх, утверджуючи свою волю до влади. Він уперше, за цілий час свого побуту на війні, почувся вільний, знов починав бути самим собою, жити тільки для себе. І тоді щось дивне зродилося в його душі, наперло нестримним валом. Він упав на землю, довго лежав непорушно і почуття невимовного щастя охопило його враз з несподіваною силою...

...А десь в болотах ішли атаки за атаками. Батерії починали лиховісно перегукувати і в селі тривожно сурмили на алярм.

Раптом хтось лагідно діткнувся до його голови. Поручник зірвався. Передним стояла... Івга. Вона була, як завжди, з горщиком в руках і, як завжди, посміхалася.

— Твої пішли геть! — показала вона на дорогу. Поручник хитнув головою.

— Ти не йдеш?

Поручник мовчав. Він не міг збагнути її дивної мови. Врешті він зрозумів її запит.

Тоді він знову хитнув головою:

— Ні!

Івга спаленіла. З її уст злетіло щось чарівне й таємне. Вона щось говорила поручникові. Щось, чого поручник ніяк не міг второпати. Але йому було невимовно любо слухати її тихого, лагідного голосу. Нараз він притягнув її до себе і поцілував просто в молоді уста. Вона не противилася. Але це не був поцілунок пристрасти. Це була тиха подяка і привіт зеленій землі, привіт новому життю, що відкривалося перед ним.

Так стояли вони довго. Врешті Івга піднесла горщик і потягнула поручника за собою. Вони пішли полем, що стояло облогом, поороане гранатами.

Пішли тихі й щасливі...

...А в селі сурмила сурма на похід і рівними рядами тягнулися по битій дорозі Гусари Смерти. Армія йшла вперед.

III

Це була маленька ліп'янка з очерету в тихім ліснім закутку. Там цілий день щебетали таволги і бреніли хорустелі, зникаючи в молош-них чанах, що йшли з ріки. А ріка була близько, зараз за ліп'янкою, там, де починалися трясовиння й глухі багнища. Завертала вона лінивим рукавом, поросли м очеретом, і гинула десь у хащах, виблискуючи тільки сріблом плеса між купіями.

Тут жила Івга і дід Арсень, глухий на ліве вухо. Жили тихо і мовчазно, разом з коровою, що дзвонила клокічкою1 понад рікою. Корови не забрав їм ніхто. Війна обійшла їх боком. Дід Арсень навіть не знав, що є війна. Коли гупали гармати, він хрестився, думаючи, що це гримить. Плів кловінь2 і бубонів якусь довжезну пісню, таку затяжну і нескладну, як усе його оточення. Коли Івга прийшла з От-том, він глянув скоса.

— Парубка привела?

— Авжеж! — засміялася Івга й подивилася на Отта. Очі її жмурилися й дивно блищали з-під довгих вій, що тінню лягали на обличчя.

Раптом вона звернулася до Отта:

— Як тебе звати?

Поручник не зразу зрозумів. Тоді вона ткнула його пальцем.

— Отто... — відповів поручник.

— Отто... Отто... — повторила Івга і враз засміялася й вибігла геть.

Гагенав ліг у холодок, дивився крізь рої комашні на захід, що горів кривавo над лісом.

1 Клокічка — дерев'яний дзвоник на шиї у худоби.

2 Кловінь (діал.) — малий ятір.

Був вечір. Старезні дуби тихо хитали віттям і хилилися похмурою брилою над ним. У лісі цвіла черемшина і п'янила, немов дурман, своїм пахом. Дерева огорталися туманом, маячіли, мов чудернацькі привиди. З ліса брели вечірні тіні і сторожко їжилася хаща. Ішла з боліт, з лугів над Стоходом, з темних надр пущі романтика первісного життя — невибагливого та простого, але міцного та пристрасного, як той лісовий зов, що лунко котився між стовбурами дубів.

І незважаючи на те, що поручник був спокійний і лагідний, його непокоїло щось саме таке, як лісовий зов... Він думав про Івгу. Вона дратувала його своїми ногами, струнками, немов виточеними, але згрубілими від спеки та холоду, дратувала своїми круглими, повними плечима, що вигиналися під сорочкою, і сміхом жагучим та дзвінким, як

намисто на шиї. Вона споглядала раз у раз на нього, готувала собі в ліп'янці постелю, то враз зачувши щось у лісі, зривалася та кам'яніла, слухаючи чогось, що тільки сама чула, чогось дикого, міцного та буйного. Тоді обличчя її кам'яніло, ніздрі роздувалися, очі сонно примикалися.

Це гуділа в ній весна.

Дід Арсень не звертав на поручника жодної уваги. Тільки глянувши на череп, що був пришитий на рукаві, кинув:

— Що то, смерть?

Отто зірвав відзнаку. Його мундир, такий блискучий і чепурний, тепер став сірий, як у звичайного рядовика. Але було йому добре, погідно та легко, як після бурі.

Івга принесла тепле молоко:

— Пий, Отто!

Отто пив. Був голодний.

Дід роздмухував вогнище, що червоними смугами лягало на його худі вилиці. Дим відгоняв комарів, що одноманітно бриніли роями. Отто думав:

"Ось тут, у волинській пущі, сидять троє людей. Власне двоє, бо старий не числиться. Пара. їм тут добре... їм непотрібна електрика, телеграфи, локомотиви. їм природа постачає всього. Нащо ж уся філософія, увесь дорібок віків? Людина вийшла з природи й повинна туди повернутися. Це влучно Жан-Жак... А зрештою, як легко позбутися цілого вантажу цивілізації. Побути тут, одягнути полотнянку, як цей поліський дід, ходити босому і забути про комірці та ляко-вані черевики,

забути читати та думати, почати жити простим, нехитрим життям, як і ці люди*.

З жахом згадав поручник війну, вошивих рядовиків, дні повні тривоги і втоми.

Він знову був собою. Тепер тільки тимчасовий упадок сил. Ще кілька день — і він цілком прийде до рівноваги, знову стане молодим, здоровим, сильним. Стане півбогом. Вернеться до доброї, далекої старовини кам'яного віку.

Дід Арсень дрімав біля вогню і прокидався тоді, як його припікало. Підводив голову, гостро дивився на Отта і бубонів щось довго під носом. Івга пішла спати, не зважаючи на поручника. Ставало тихо. Тільки десь гупали далекі батерії і хмиз тріщав, догоряючи.

Поручник не спав. Він уже не раз ночував підголим небом, разом з кіньми і вояками, але цієї ночі було йому якось особливо дивно й ніяково. Здавалося, що все шумить, шепоче й блукає біля нього, що з нетрів вириваються якісь веселі в'юнкі тіні й танцюють навколо вогню. Але це була омана. Поручник лежав, перевертався і знову починав думати про Івгу. Нараз щось струснуло ним. Він підвівся і тихо поповз у ліп'янку. І там у ліп'янці він з несподіваною гостротою відчув її присутність. Тоді він забув про все й тільки уста спраглі та жагучі прошепотіли: Івго!..

Але в цей момент Івга прокинулася, зірвалася й вибігла надвір. І там, десь у тьмі, засміялася. Цей сміх довго лунав по лісі дразливи-ми й глумливими дзвіночками.

Поручник побіг за нею, але боляче вдарився в стовбур. Тоді пропала вся тайна цієї жагучої ночі і чогось стало соромно. Поручник ніяково повернувся й знову ліг біля вогнища. Дід саме прокинувся. Уважно глянув на нього, підвівся на лікті:

— Чого бродиш, навіжений? Дівки не візьмеш, вона не з таких... Відвернувся й захропів знову.

Вже сонце добре пражило, коли поручник прокинувся. Він умився, випив молока й пішов до ріки. Івги не було. Дід сам заставляв кловню.

— Глуши рибу! — гукнув дід до нього.

Отто зрозумів. Він уліз у воду, де дно було мулке та багнисте, і мусив бовтати там ногами. Захляпався, забруднився, довго не йшло як треба. Дід витягав самих черепах та жуків. Так довго ходили берегом.

Отто добре втомився, комарі неймовірно викусали його, він душив їх брудними руками, лишаючи болото на лиці.

Полову було обмаль. Дід утомився теж. Кинув щось непривітне поручникові і поніс кловню до хати. Плював тричі на захід, через поріг — від відьм відганявся. Сердитий був. І аж тоді злагіднів, коли поручник знайшов у кишені півпачки вояцького тютюну та дав йому до люльки. Тоді затягнувся, закашлявся, засміявся і ліг біля вогнища.

— Добрий бакун1, — зітхнув. — Давно не курив такого. Усе вишню та бур'ян.

Цілий день поручник ходив по лісі, збирав квітки, розкопував муравлища. З лісу якось вийшов на дорогу, кудою прийшов з табору. На обрії далеко, битим шляхом, тягнулися обози і багнети вилискували на сонці. Фронт, очевидно, пересовувався далі. Гаґенав зморщився — це нагадало йому недавнє минуле.

Раптом він побачив Івгу. Вона несла в горняті, як звичайно, юшку. Побачивши поручника засміялася і здалека махнула рукою.

Обидвоє пішли до ліса. Він у зеленому мундирі, вона вся в червоному, як червінь, світанку. Дивилися одне на одного, сміялися, але не говорили, бо і так не зрозуміли б.

Дід похмуро глянув з-під лоба:

— Знов він з тобою! Чого йому! Хай іде!

— Е, хай, діду, залишиться. На всіх стане. Він тихий.

— А чого поночі бродить? Івга засміялася:

— Не дістане нічого. А вам бакуну дасть.

Дід утихомирився, хоч ще буркотів, не знати чи до себе, чи до Івги.

Отто був збентежений.

— Ходи! — гукнула до нього Івга.

Вони пішли разом до лісу пасти корову. Отто лежав і дивився на неї, вона плела віночки з півників і щось наспівувала. Дід стукав десь молотком по бодні', а з ним дятел на дубі.

Було тихо і добре.

Так минув другий день.

Поручник уже починав зживатися з новим життям. Придивлявся до Івги та діда, порівнював їх із собою. Вражала його мова цих людей. Щось тягуче, солодке, спокійне, як шум цього тихого лісу, як плескіт цієї багнистої ріки — було в їх мові. Якою іншою була його мова! Мова переможців, хижаків і вояків тверда, сталева, рішуча. Але тепер ця тиха,

сумирна, лісна мова відповідала його настроям, навівала якусь тугу, зворушувала. Десь там була війна з її страхіттями і смертю, тут була тиша та спокій. Тут не хотілося піднести руки, щоб відігнати комарів. Тут панувала якась розкішна сонність. Відвічна сонність глуші. Тут жили й родилися, щоб родити інших, знайти їжу і вмерти в спокою. Тут ніхто не знав про якийсь другий світ, де борються і гинуть за гроші, за шматок хліба. Тут ніколи не чули про парляментарні кризи, про соціяльні рухи, про суперництво націй. Тут не було змагання та руху, тут було ідеальне життя ідилічної людини, тут була первісність.

1 Бакун — міцний тютюн.

2 Бодня — дерев'яна низька діжка з накривкою.

Отто, що зріс серед гамору міста, не задумувався над тим, чи може так довго вижити. Він взагалі не думав про завтра. Його цікавило лише сьогодні — як дід латає сітку, як Івга гукає на корову, як дятел довбає на в'язі, як торохтить у траві вуж. Він ділив день на години — коли пив зраня тепле молоко, коли Івга приносила юшку, коли знов вечеряв молоком і медом. Ніщо не каламутило його спокою. Дід уже не кликав його на рибу. Отто йому тільки перешкоджав. Отто лежав цілий день під сосною, муркотів пісеньки, дивився на отари хмарок, що повзли по далекій блакиті, а коли знудилося лежати — йшов у ліс і блукав сам, із своїми думками, задиханий тихою радістю життя.

Тільки вночі його огортав неспокій. Він лежав біля ліп'янки, чув як віддихала Івга і відчував її присутність. Тоді не міг заснути. Івга маячіла там у темряві чарівною з'явою і бентежила його уяву. Прокидалося щось несвідоме та нове. Отто відчував, що вже не панує над собою. Підносився і повз тихо в ліп'янку, будив Івгу, з тремтінням дотикаючи її теплих рук. Але вона зразу вивертала, відпихала його своїми сильними, як у лісової звірюки, руками, або тікала, сміючися, у ліс і ховалася десь там до ранку.

Отто плентався назад. Ставало соромно за свою звірину жагу. Видавалося гріхом бентежити цей лагідний спокій. Тут усе мусило прийти незломним законом відвічного. Івга сама прийде, коли її дійсно потягне до нього. Адже ж удень він вже бачив, як хвилювалися її груди, коли вона проходила повз нього, бачив, як часом дивно горіли її очі. Вона прийде до нього!

А ранком Івга сміялася, сідала біля нього і тихо пестила його руки.

— Івго! — шепотів поручник.

Дід зранку, звичайно, ходив на ріку. Якось, у саме полуднє, він почав гукати. Отто зірвався і побіг на його голос. Дід радісно кричав десь у хащах. Він тягнув здоровенного сома на берег. Але сом рвався, і дід ніяк не міг собі з ним дати ради. Отто кинувся на поміч. Удвох вони насилу витягли рибу. Дід був захоплений. Сміявся і плескав сома по чорнім хребті. Сом тяжко дихав, рухаючи довгими вусами. Дід добув ножа і перерізав рибі горло. Темна, холодна кров почуріла1 на траву. Тоді дід забрався до риби і довго порався біля неї. Отта нудило від неприємного запаху товщу та кишок. Але дід не давав йому спочити. Тільки пізно ввечір вони понесли рибу додому.

— Ай, лепський який! — скрикнула Івга. Вона пробивала сало, розглядала плавці й шарпала сома за вуса. — Здоровий, бо мерців їсть. Трупи річкою пливуть, ось він і годується.

Того вечора всі втрьох наїлися, як ще ніколи. Дід розійшовся і плів якісь теревені. Отто сидів біля Івги. Він уже починав її розуміти. Вже і сам міг зв'язати кілька слів. — Івго, любиш мене? — питав Отто.

— А чом ні? — Івга сміялася, тільки невідомо, чи з того, як він вимовляв, чи з чого іншого.

А бір гомонів. Тріщало ломаччя і листя шелестіло так, немовби хтось йшов незнаними лісовими стежками.

Івга довірливо дивилася на Отта, знову сміялася, показуючи білі, як у вовчиці, зуби.

Отто поклав свою руку на її коліно. І чув, як знову заграла в ньому кров, як знов прокидався в ньому хтось другий — владний і хижий.

Але він переміг себе. І повний дивних думок пішов спати.

У сні кілька разів здавалося, що хтось стоїть над ним. Він відкривав очі. Ні, це був сон. Нікого не було. Івга спала в ліп'янці, а дід хропів, прикурнувши біля вогнища.

Десь у глухій гущавині кричав пугач. І бір хмурився чорним велетнем, сосни шуміли тихо і загадково...

IV

Того дня пройшла над лісом буря. Ще зрана було душно і парно. Ластівки шугали низько над полянами і комашня настирливо бриніла. Надлітали хмари і здалека йшли перегроми.

1 Чуріти — дзюрити.

Буря зближалася.

Прийшла, нагинаючи дерева. Тривожно загомоніла пташня. Івга забилася в кут ліп'янки, боялася грому. Тільки Отто стояв на галяві, лицем до бурі. Його кучері розвівалися на вітрі, злива сікла його лице. Але він стояв увесь заслуханий в могутній гімн, увесь зачудований. Він ріс з бурею. Наростало в ньому якесь нове, могутнє почуття. Змагалося і

перемагало. Захоплений і радісний, він стояв і вслухувався в шум вітру. Так він стояв, аж ущухла буря.

Знову виглянуло сонце, а разом з ним прийшла якась незвичайна погідність в душу Отта.

Ішов вечір. Було тихо. Лише десь знову грізно гриміли гармати. Це змінявся фронт.

Отто довго був у лісі. Він блукав, зриваючи кислий терен. Потім ліг на м'який мох, ще мокрий від дощу, і задрімав. Коли прокинувся, була ніч. Молодик високо й непорушно стояв над лісом. Треба було вертатися.

Перше, що поручникові впало в око коло ліп'янки, — це якийсь незнайомий, що, прикучнувши біля вогнища, закурював цигарку. Це був худорлявий, низький чоловік у мундирі австрійського піхотинця. Вогонь яскраво позначив на його обличчі худі вилиці й ями та рідку жовту щетину. Він зразу не сподобався Оттові. Щось закипіло в нім заздрісне, ненависне.

Піхотинець підозріло глянув на Отта і зірвався.

— Хто це? — спитав хрипло Івги покрученою польською мовою.

— Свій, не бійся. Він тут сидить з нами — спокійно відповіла Івга і цікаво приглядалася їх зустрічі.

Піхотинець уважно оглянув поручника. Тільки високі жовтаві чоботи нагадували про його колишню приналежність до великої армії.

— Дезертир? — спитав піхотинець, посміхаючися.

— Все одно, — понуро відповів Отто і сів біля діда.

— Гадаю, нам тісно не буде?

Піхотинець простяг руку, але Отто вдав, що не бачить. Той знизав плечима й почав весело та свобідно:

— До чорта! Ця війна затяглася на довго. Хто має охоту підставляти черево під російські багнети — хай іде. Я не маю жодної охоти до цього. Думаю, що в цьому лісі безпечно? Га? Як бачу, тут добре місце для дезертирів. Старий глухий, як пень, а дівка нічого собі. Весело буде... Коли б ще тільки чарочку. Та й з тим якось буде, фронт недалеко... ранених безліч — по черзі ходитимемо. На дівку жеребка тягнутимемо. Та, чи не все одно...

Він реготався, споглядав на Івгу й крутив цигарку за цигаркою.

— На війні так, товаришу, — думай тільки про себе. Будеш на них дивитися — дурнем будеш. Що, може, перекинемо карти, пару разів? У мене завжди є. Не хочете? Ви, я бачу, якийсь відлюдок і непривітний. Нічого, зживемося.

Цього вечора Отто дістав меншу порцію молока. Тепер ділили на трьох. Дід напився і дрімав, щось пережовуючи і перебираючи губами. Івга слухала незнайомого, споглядаючи то на нього, то на Отта. Незнайомий, полишивши поручника, став балакати з нею про якісь веселі речі, бо Івга сміялася часто й неспокійно. Двічі він ліз до неї з руками, але вона ляпала його й відштовхувала від себе.

— Дика, товаришу, вона? Як думаєте?

— Не знаю, — понуро відповів Отто.

Він лежав горілиць, дивився на зоряне небо. Цей австріяк з рудавим волоссям, брудною, як земля, сорочкою, що по ній, мабуть, повзали воші, ногами, від яких йшов огидний дух, йому рішуче не сподобався. Він

взагалі не любив австрійських вояків, цієї ріжноко-льорної збиранини націй, а цей ще до того був якийсь волоцюга, може, й злодіяка, бувалець нічних притулків за мирних часів.

Але це тут не грало ролі. Він — німецький аристократ і цей австріяцький люмпен-пролетар були тут рівні. Обидва дезертири. Польовий суд не розбирав би їх родоводу. Обох поставив би під шибеницю.

Дезертир не хотів спати надворі. Він ліг на Івжину постіль. Івга лягла біля вогню проти Отта. Незнайомий довго борсався, поки заснув. Отто, зморений бурею і думками, швидко заснув теж. Стало тихо — тільки тріщало багаття. Враз Отто прокинувся. Причулися йому якісь слабі зойки, якесь дивне шамотіння.

Ще мить, і він зрозумів усе. Він зірвався і в темряві схопив австрійця за карк. Тонко й несамовито закричала Івга. Дезертир мерзотно вилаявся, шарпнувся і скочив до Отта. Він був звинний і хитрий, але Отто був міцніший. Відпочинок у лісі пішов йому на користь. Вони впали і покотилися на землі. Отто чув, як його противник тяжко дихав, чув його гнилий віддих, дотик його цупких пальців.

Івга перелякана, з широкими очима стояла і стежила за ними. Але вони, важко дихаючи, розчепилися і стали на ноги один проти одного. Одяг їх був пошарпаний, Оттові з носа текла кров. Раптом Отто згадав ніж. Але австрієць випередив його: миттю добув з кишені довгий австрійський штилєт. Отто не вмів орудувати ножем. А ворожий ніж шарпав його плече, і кров заливала очі. З розбігу Отто натрапив на вогонь, опік собі ногу. Біль додав йому сили і враз він скочив на піхотинця і вдарив його в плече. Чув, як хряснула кістка. Піхотинець зойкнув і випустив ніж. Очі його забігали з жаху. Він обернувся і побіг до лісу дрібним, трусливим бігом. Але Отто, п'яний перемогою, здоганяв його. Він знав цей ліс, він умів оминати стовбури та корчі, а піхотинець плутався. Втікав, як заєць, повен жаху, тяжко віддихаючи. Отто

наздогнав його і з цілої сили всадив йому ножа в плечі. Австрієць впав. Отто, закривавлений і виснажений, звалився теж.

V

Хтось діткнувся до його плеча. Це була Івга.

Вона схилилася над ним, і він чув її тепло. Тоді знову забурлила в ньому кров, і він схопив її в обійми. Поцілунки його кривавили її. Вона тихо стогнала. Але це не був стогін жаху і тривоги, це був стогін подиву та захоплення переможцем. Вона обняла його голову й заплющила очі.

Це були дні перемоги Отта.

Він сидів з підв'язаною рукою, блідий і поважний, і грівся до сонця, посміхаючися тихо і радісно, коли Івга проходила повз нього. Він знав уже її. Вона слухала його, як дитина, і пестила, немов котеня.

Часом Отто згадував жахливу ніч.

— Де він? — питав про піхотинця.

— Там, — показувала Івга на річку. І посміхалася:

— Вже риба їсть його.

Вона сама тої ночі заволокла за ноги піхотинця до річки. Він був тяжкий і залишив слід на траві. Але з росою слід пропав. Трава піднялася й ніхто б не пізнав нічого.

Якось Отто поглянув на себе в криницю.

Там відбилося його смагле обличчя, що набрало гострого виразу. Борода й вуса відросли — він став не подібний до себе, до давнього, мелянхолійного Отта. Був молодий, сильний, здоровий.

Він віднайшов сам себе.

І Отто думав:

"Яка дурниця була мріяти про ідилію і спокій і жити сонним, лінивим днем. Адже ж у бурі народився всесвіт, адже ж у вітрах мандрує життя. Ця лісова ідилія — лише фантастична омана. Хіба не живуть тут одні, знищивши іншим життя? Хіба птах, що безжурно співає, не вбив сотень комах, хіба рись, що притаївся на дереві, не стежить за зайцем, щоб кинутися на нього і випити теплу кров? Життя — музика, але хіба воно йде через гармонію? Ні, воно йде через дисонанс, через суперництво, через боротьбу. В цьому величність, в цій відвічній боротьбі — краса. А хіба він, Отто, не смішний у своїй мелян-холії і мрійливій задумі, у своїй непорушності і несміливості? Хіба Івга не чекає на нього, переможця та змагуна, з твердою волею й залізними м'язами? І хіба він сам тепер не хижак, який забиває, щоб самому жити?.."

З ліса йшли таємні шуми. Отто стояв і вдихав у себе повітря. В цей момент він ясно та твердо відчував свою владу над життям. Який далекий здався йому колишній Отто, кволий і химерний, м'який і лагідний!

На трави лягала роса. У світлі місяця переливалися її краплі і йшли срібними смугами на узлісся. Розквітали в хащі купайлики, як розкидані зорі, йшов з лісу шум втомленої днем боротьби. Йшла шкварна літня ніч, пристрасна та тривожна своєю невичерпаною снагою.

— Нехай буде благословенна ця літня ніч, з її невидним шумом невпинного бою. Благословенний нехай буде день, що дав змогу віддатися тій непереможній стихії природи, де законом — боротьба.

Благословенний нехай буде гордий переможець, що залишає кволого ворога і покидає його, щоб іти в дальший бій. їм, мужнім переможцям, привіт прекрасного життя!..

Дід колупався ще в борті, щоб принести на вечір меду для Отта, бо ніхто так, як він, не повинен бути сильний. Дід уже не міг без Отта ані перетягнути човна, ані заставити кловні в омуті.

А з лісу доносився голос Івги:

— Ой ти парубок, а я дівчина красна — чом ти не прийшов, як я волики пасла!..

Гі голос був ніжний і покірний, як тривожний зов самиці, що чекає на свого володаря. її голос був дзвінкий і ясний від щастя. Це був гімн тому, хто перший узяв її волю. Йшла до нього співаючи, йшла навмання, шукала його всюди, пристрасна і спрагла. її голос все ближчав, ставав щораз більше жагучим, гнівним, нетерплячим, але вже не був свобідним, бо вона віддала йому вже всю свою волю, вже не належала до себе.

Отто стояв спокійний і чекав. Стояв високий і міцний, немов дубчак.

"Ось вона вже біля нього, таємна, як лісова мавка, вся налита щастям, як земля. Спрагнена і повна кохання. її ніздрі роздуваються, очі мерехтять, і стать ціла розквітає квітом..."

Отто посміхнувся і твердо пішов їй назустріч.

Лісом лунала пісня кохання, пісня перемоги і влади, пісня здобутого щастя.

VI

А на сході гуркотіли гармати все ближче та ближче. Фронт знову відходив назад. І знову палали обрії далекими пожежами, а земля гула та шуміла тривожним гомоном.

Дід Арсень ніяк не міг дійти ладу. Хрестився, шепотів щось і вже не ходив по рибу. Коли починалася канонада, притулювався до ліп'янки й тремтів. І було дивно дивитися, як його червоні старечі очі заходили сльозою жаху, немов туманом, а біла борода танцювала на грудях.

Івга не ходила вже давно по юшку. З фронту приходили нові вояки і бентежили її своїми жартами. Вона пасла корову або сиділа біля вогню і вдивлялася в Отта.

— Коли воно мине, Отто, га? Отто відривався від своїх думок:

— Мине, Івго, мине. Ще трохи — й вони підуть далі.

Вона вірила йому й пестилася, припадаючи до плеча. Чув, як тремтіла від щастя. Була молода — дід карбував їй на дубі сімнадцяту весну. Але Отто був неспокійний і вже не зважав на неї так, як колись. Знов щось засіло в його голові. Вже надокучало спокійне життя без турбот і хвилювань. Він уже зміцнів, відпочив і бажав знов чогось небуденного. Це панування над маленьким світком видавалося йому смішним. Фронт наближався, а разом із гуркотом гармат нові думки все міцніше огортали його. Там ішли і вмирали тисячі!.. Там ішла боротьба рас. Чи мав він право кидати її і йти геть, утікачем, як злодій? Все частіше пригадувався Франц Остероде, давній камрат, що, може, лежить уже у братній могилі. Його фільо-софія була примітивна, але, здається, він не помилявся. Він брав війну просто і нескладно. Він йшов, бо так наказували, бо йшли всі товариші. Він вмирав, бо треба було вмерти разом з усіма, бо треба було вмерти за батьківщину.

Отто пішов у ліс і пересидів там до вечора.

Вночі не розкладали вогню, щоб не помітили німці.

Дід стогнав і зітхав, шепчучи молитви за кожним вибухом гранати. Івга сиділа тихо. Отто дрімав.

...А в болотах йшли атаки за атаками. Червоним квіттям вилітали в темряву далекі ракети. Торохкотіли кулемети і з подувом вітру доносився глухий гул голосів. Атака була десь недалеко. Стріли розсипалися сухим тріском. Обрій горів вогнем.

Поручник борсався і не міг заснути. Івга чекала на нього, але він не прийшов. Він був сам, із своїми новими думками, що якось несподівано гостро западали в його свідомість.

Після півночі атака вщухла.

Ранок став туманний і дивно тихий.

Над раном Отто побрів до ріки. Щось тягнуло його геть, з ліп'ян-ки до лісу, до тих шляхів, кудою йшли його брати — велика Німецька Армія і звідки прийшов він сам сюди, в цю тишу, в це сонне, рослинне життя.

Враз, коли вже був біля корчів, за якими починалася ріка, він почув десь недалеко приглушений людський стогін...

Поручник не раз чув цей стогін у бою і в лікарні. Він схопився і побіг. Стогін усе дужчав. Він йшов з баговиння, що тягнулося від ріки праворуч, аж до того місця, кудою вночі йшла атака.

...Отто схилився.

Під корчем, поринаючи лицем у траві, лежав німецький вояк. Так, це був німецький вояк, один з тих сірих міліонів великої армії, що мусили стрічати смерть на чужих землях.

Коли Отто перевернув його, він побачив безвусе молоде обличчя, бліде обличчя з напіврозхиленими і темними від болю очима.

Отто приніс води. Ранений жадібно випив, безпомічно витягаючи губи. Потім він захрипів, заборсався і враз його очі, якось несподівано свідомо, стрінулися з очима Отта.

— Хто це?.. — прошепотів ранений.

— Свій, не бійся.

— Мене відставлять до лікарні? Адже ж я не можу тут лишатися... Я повз скільки міг... — Голос його рвався. Щось хрипіло і свистало в грудях.

Раптом він здригнувся. Було видко — починалася агонія. Ряту-нок був зайвий.

Слова, які падали, були словами смерти.

— Слухай... Скажеш Ельзі... Ельзі ШварцзФабріціюсштрассе... в Берліні, що все добре...

Він намагався усміхнутися. Цей бідний хлопчина намагався усміхнутися. І потім заговорив хутко, недоладно, гарячково:

— ...Все добре... чуєш? Все добре! Це був кінець.

Отто тримав у руках трупа.

І враз, з якимось несподіваним почуттям тривоги, Отто зірвався на ноги.

Жах! Жах міліонів смертей, в обличчі яких спорт Остероде був маленьким і смішним.

Вмирає цей хлопчина, вмирають ще і ще такі самі, як він. Звірячий закон, закон камінної доби! А століття поступу, де вони?! Де відродження людини? Де людина? Людина йде, як худоба, на різню і вмирає в багні нікому непотрібна, лежить і гине мертвим падпом, здихає... ще й посміхається: все добре... Худоба!!

Отто стояв і стискав кулаки. Кров била йому в лице.

— Знищити це! Зламати цей проклятий закон! Проголосити війну тим, хто наказує цю безглузду різню, повбивати всіх тих Осте-родів, що плетуть про ідеали й раси!

О ні, єдиним ідеалом — людина. В її ім'я усе життя. Життя, а не смерть, життя творче й велике, життя для світлого завтра, де не буде насильства й знущання.

Він не має права тут залишатися. Він мусить іти до них, до всіх тих сірих людей, яких загнано сюди вмирати. Він мусить проголосити їм нову правду, повести їх до нового чину!..

Отто гарячково стягнув з вояка мундир, пас, шолом, торбу. Потім схилився і шукав чогось на шиї. На маленькій мідяній бляшці, що висить на шиї у кожного вояка, стояло:

"Karl Schneider, 14 Regiment der Bayrischen Infanterie"1.

Біг падаючи, заплутуючися в дротах, кривавлячи руки й ноги. Тут був бій. Валялися трупи. Млосно пахло кров'ю. Біг далі, вихопивши в

якогось убитого вояка кріс із застиглих його рук... Біг на гомін. І в тому самому селі, де колись стояв його полк і звідки колись він, здавалося безповоротно, втік — йшла в атаку залізна піхота Німецької Армії. Гранати рвалися над головами. Дико іржали обозні коні. Хтось біг, гукав. Слова команди мішалися з проклонами.

— Гей, поспішай, ти!

Отто обернувся й побачив злісне обличчя якогось фельдфебеля.

— Доганяй там, ти, офермо!

Отто побіг у той бік, де маячіла сіра маса. Він наздогнав задні ряди й прилучився.

Ніхто не глянув на нього. Йшли похиливши голови. Вперті, грізні, мовчазні.

їх каски були тяжкі й тверді, їх крок, відбиваний цвяхованими чобітьми, гострий й рівний.

Це була піхота, що йшла в ранню атаку.

Перед вечором санітари збирали трупи після атаки.

— Черговий!

На мідяній табличці, що її кожен вояк армії носить на своїй шиї стояло:

"Karl Schneider, 14 Regiment der Bayrischen Infanterie".

1 Карл Шнайдер, 14 Полк Баварської піхоти (нім).

— Далі, чого став! — лаявся дижурний.

Але санітар чомусь довго дивився в обличчя піхотинця, що якось дивно посміхалося, захляпане кров'ю від рани, від розривної кулі дум-дум.